

RAZVOJ I OSNOVNE ZNAČAJKE STAROHRVATSKIH GROBALJA HORIZONTA 7.-9. STOLJEĆA NA POVIJESNIM PROSTORIMA HRVATA

JANKO BELOŠEVIĆ
Filozofski fakultet u Zadru
Faculty of Philosophy in Zadar

UDK/UDC: 718:904(497.5)"07/09"
Izvorni znanstveni članak
Original scientific paper

Primljeno : 2001-10-31
Received

Autor u radu daje sažeti prikaz razvoja starohrvatskih grobalja horizonta 7.-9. stoljeća na povijesnim prostorima Hrvata, služeći se pritom dosadašnjim rezultatima istraživanja grobalja. U uvodnom dijelu rada kratko se osvrće na povijesna zbivanja u vrijeme doseljavanja Hrvata koje je znanstveno najslabije osvijetljeno razdoblje hrvatske povijesti. Naime, to je vrijeme o kome govore tek malobrojna raspoloživa pisana povijesna vrela, međutim, arheološka građa otkrivena u starohrvatskim grobljima horizonta 7.-9. stoljeća u pomanjkanju povijesnih vrela ima u tom pogledu relevantno značenje. Ta arheološka izvorna građa ne samo da omogućuje sa šireg motrišta osvijetljavanje geneze i razvoja materijalne i duhovne kulture Hrvata već daje i nove spoznaje za upoznavanje najstarije povijesne slike o nazočnosti Hrvata u novoj postojbini.

Razvoj starohrvatskih grobalja 7.-9. stoljeća autor je razvrstao na nekoliko kronoloških faza, i to: - groblja spaljenih pokojnika u zemljanim urnama, okvirno datirana u 7. stoljeće; - kosturna groblja na redove s poganskim obredom pokapanja, okvirno datirana na kraj 7. do sredine 9. stoljeća s prijelaznim periodom od završnog 8. stoljeća do u polovicu 9. stoljeća, obilježenim izrazitim karolinškim kulturnim utjecajem u kulturnom grobnom inventaru; - groblja na redove s karakterističnim dalmatinsko-hrvatskim kulturnim obilježjem, bez crkvene arhitekture, okvirno datirana od 9. do 11. stoljeća, te sa sporadičnim tragovima karantansko-kećlaške i bjelobrdske kulture i istodobna groblja oko crkava koja traju dalje do u razvijeni srednji i u novi vijek.

U nastavku se rada autor kratko osvrće na svaku od pojedinih faza razvoja grobalja i sažeto je komentira.

asimilirali, a od njega primili niz materijalnih i duhovnih dobara. Krajem 8. i tijekom 9. stoljeća na razvoj starohrvatske kulture vidnog utjecaja imala je kultura karolinškoga kulturnog kruga, a tijekom 10. i 11. stoljeća kod Hrvata na tlu Panonije javlja se sporadičan utjecaj i staromađarske kulture. Dakle, svi ti čimbenici koji su utjecali na genezu i razvoj materijalne i duhovne kulture Hrvata u ranom srednjem vijeku, mogu se pratiti na temelju grobne ostavštine, jer naseobinski nalazi iz toga ranog razdoblja zasada još gotovo u potpunosti nedostaju, a tu problematiku tek djelomice osvjetljuje i raspoloživa povijesna izvorna građa.

Razvoj starohrvatskih grobalja horizonta 7.-9. stoljeća na području istočne obale Jadrana i širem zaleđu omeđenom rijekama Rašom i Cetinom, tipološki je karakterističan. Razlikuje se od hrvatskih grobalja toga vremena na ostalim područjima naseljenim Hrvatima, moglo bi se kazati, kako po načinu gradnje grobova, tako i po grobnim prilozima, pa i načinu pokapanja.

Na temelju raspoloživih rezultata istraživanja starohrvatskih grobalja horizonta 7.-9. stoljeća kronološki se mogu razvrstati na:

- groblja spaljenih pokojnika sa zemljanim urnama, okvirno datirana u 7. stoljeće;

- kosturna groblja na redove s poganskim načinom pokapanja, okvirno datirana od kraja 7. do sredine 9. stoljeća s prijelaznim periodom od završetka 8. do polovice 9. stoljeća, pa i nešto duže, obilježenim izrazitim karolinškim kulturnim utjecajem u grobnom inventaru;

- groblja na redove bez crkava s karakterističnom dalmatinsko-hrvatskom kulturom okvirno datirana od 9. do 11. stoljeća, sa sporadičnim tragovima karantansko-ketlaške i bjelobrdske kulture, te istodobna groblja oko crkava koja traju do u razvijeni srednji i novi vijek.

Predložena periodizacija starohrvatskih grobalja nema apsolutne, već samo okvirnu kronološku vrijednost, budući da su moguća neznatna datacijska odstupanja. No valja napomenuti da većina znanstvenika, uz manje korekcije, predloženu periodizaciju prihvaća.

a) Groblja spaljenih pokojnika sa zemljanim urnama

Poznata je činjenica koju potvrđuju pisana povijesna vrela, kao i arheološka građa, da su Slaveni upotrebljavali dva načina pokapanja svojih pokojnika: obred spaljivanja i obred kosturnog pokapanja.³ Međutim, još nije moguće dati kronologijske i prostorne granice između ta dva osnovna načina pokapanja kod Slavena, jer se oni nisu jednakomjerno upotrebljavali kod svih Slavena, nego su kod pojedinih slavenskih naroda postojale u određenim razdobljima razlike u korištenju obreda spaljivanja. Dok obred spaljivanja kod nekih slavenskih naroda traje npr. u Rusiji do 12. stoljeća,⁴ u Bugarskoj do 9. stoljeća,⁵ u Moravskoj spaljivanje prestaje već oko 800. godine.⁶ Definitivno napuštanje obreda spaljivanja

³ J. EISNER, 1966, 313 i d; J. KOROŠEC, 1952, 56 i d.

⁴ L. NIEDERLE, 1954, 70 i d.

⁵ Ž. VAŽAROVA, 1965, 97 i d; ISTA, 1976.

⁶ J. POULÍK, 1948, 32 i d; ISTI 1950, 85 i d.

počinje širenjem kršćanstva kod Slavena koje taj poganski način pokapanja strogo zabranjuje. No, ni pojava kršćanstva nije odjednom mogla prekinuti taj prastari poganski način pokapanja, nego se taj obred u pojedinim regijama održao i dalje, a mijenjao se sporo i s različitim intenzitetom. U međuvremenu se pojavljuje biritualno pokapanje koje se kod pojedinih slavenskih naroda zadržalo sve do razvijenoga srednjeg vijeka, međutim, kod Hrvata taj obred dosad nije ustanovljen.

Sve donedavno postojalo je opće prihvaćeno mišljenje da na prostorima koje su naselili Hrvati, ne postoje arheološki dokazi o obredu spaljivanja. Međutim, zahvaljujući arheološkim istraživanjima provedenim u posljednjih nekoliko desetljeća, došlo je na više mjesta u Dalmaciji, a sporadično i na ostalim prostorima naseljenim Hrvatima u ranom srednjem vijeku, do otkrića arheoloških tragova o pokapanju spaljenih pokojnika u zemljanim urnama.

Zahvaljujući tim otkrićima s pravom se može kazati da je time osporeno mišljenje da kod Hrvata ne postoji obred spaljivanja pokojnika i njihovo pokapanje u zemljanim urnama datiranim u 7. stoljeće. Dakle, to je nepobitan arheološki dokaz o nazočnosti Hrvata u novoj postojbini već u 7. stoljeću, a ne tek krajem 8. i početkom 9. stoljeća, kako je to nastojao protumačiti pravni povjesničar L. Margetić.⁷ Međutim, Margetić u citiranoj raspravi temeljenoj na interpretaciji vijesti o dolasku Hrvata koje donosi Konstantin Porfirogenet u svom djelu *De administrando imperio*, nije u dovoljnoj mjeri uzimao u obzir svu relevantnu arheološku građu za potkrjepu svojih teza. Ukoliko se pak služio arheološkom građom, tumačio ju je uglavnom u vidu pretpostavki, kako je to istaknuo i M. Suić u ocjeni spomenute Margetićeve radnje.⁸ Uz to valja još naglasiti da Margetićevu tezu o doseljenju Hrvata krajem 8. i početkom 9. stoljeća prihvaćaju samo neki povjesničari i povjesničari umjetnosti, dok su rijetki arheolozi njezini sljedbenici. Međutim, sljedbenici Margetićeve teze svoja mišljenja ne potkrepljuju relevantnim znanstvenim argumentima pa se s pravom može kazati da ona nije općeprihvaćena u hrvatskoj historiografiji. Stoga to važno pitanje o počecima povijesti Hrvata ostaje i dalje za mnoge znanstvenike otvoreni problem i predmet daljega znanstvenog proučavanja.

U nastavku rada osvrnut ćemo se na groblja sa spaljenim pokojnicima pokopanim u zemljanim urnama otkrivenim na prostorima naseljenim Hrvatima. Neosporno su najznačajniji nalaz tih grobova slučajno otkriveni grobovi s urnama na Maklinovu brdu u selu Kašiću kod Zadra.⁹ Budući da je nalaz objelodanjen, na ovom ćemo mjestu o njemu dati samo najbitnije podatke.

Do otkrića groblja sa zemljanim urnama u selu Kašiću, na položaju Maklinovo brdo, došlo je slučajno 1967. godine prilikom preoravanja neobrađive pješčane površine koju je Stojan Drča upotrijebio za sadnju vinograda. Urne su otkrivene nepunih 100 metara jugoistočno od položaja na kojemu se nalazilo starohrvatsko kosturno groblje ranog horizonta, okvirno datirano u 8. i prvu polovicu 9. stoljeća.¹⁰ Dubinskim oranjem traktor je uništio groblje sa zemljanim urnama od kojih su spašene četiri gotovo cijele, a devet ih se na osnovi

⁷ L. MARGETIĆ, 1977, 5 i d.

⁸ M. SUIĆ, 1977, 89 i d.

⁹ J. BELOŠEVIĆ, 1972, 73 i d.

¹⁰ ISTI, 1980; ISTI, 1982.

prikupljenih ulomaka dalo gotovo egzaktno grafički rekonstruirati (T. I, XVI). Urne su bile ukopane u zemlju na dubini od oko 0,50 m, a bile su ispunjene pepelom i ulomcima spaljenih ljudskih kostiju, nalazile su se na međusobnim razmacima od nekoliko metara. Načinom pokapanja, kao i ostalim okolnostima koje prate taj obred kod Slavena, groblje na Maklinovu brdu u Kašiću vrlo je srodno s grobljima s urnama na području Češke i Slovačke, kao i sa slavenskim grobljima u Mađarskoj, Rumunjskoj i Bugarskoj.¹¹

Tehnološko-tipološke karakteristike urni iz Kašića imaju niz bližih i daljnjih srodnosti s urnama iz spomenutih zemalja s područja srednje i jugoistočne Europe. Načinjene su od slabo pročišćene gline pomiješane s pijeskom i zrcima kalcita. Izrađene su rukom uz upotrebu primitivnoga lončarskog kola i loše su pečene. Na unutarnjim stijenkama vidljivi su otisci prstiju, tragovi ručnog modeliranja, dok im je vanjska površina stijenki dobro zaglađena, a gornji dijelovi, vrat i profilacija grla bolje izrađeni od ostalih dijelova. Nekoliko urni ukrašeno je vodoravno i paralelno ugriženim brazdama i valovnicama, tipičnim ukrasom za slavensku keramiku (T. I). Oblik im je trbušasto-kružni, a kod pojedinih je naglašena profilacija ruba grla, dok im se visina kreće od 17,5 do 22 cm. Urne po svojim oblicima, tehnologiji izrade i ukrasu pokazuju velike srodnosti s urnama iz avaro-slavenske nekropole u Devinjskoj Novoj Vesi kod Bratislave.¹² Stoga se s pravom može kazati da spaljeni grobovi sa zemljanim urnama, otkriveni na Maklinovu brdu u selu Kašiću, imaju opća slavenska obilježja. Međutim, analogije koje smo samo najsazetije spomenuli, ne mogu se uzeti za uže datiranje urni iz Kašića. Naime, proces razvitka materijalne i duhovne kulture Hrvata u prvim stoljećima njihove nazočnosti na tlu Dalmacije (7., 8. i 9. stoljeće) bio je drugačiji od razvitka slavenske kulture na području srednje Europe u to vrijeme. Starohrvatska materijalna i duhovna kultura na području Dalmacije bila je pod jakim utjecajem autohtonoga, više ili manje romaniziranog ilirskog življa.¹³ To je bilo presudno značajno za njezin daljnji svekoliki društveni razvoj, koji je bio brži od procesa razvoja kod Slavena na područjima srednje i jugoistočne Europe. Hrvati su nakon doseljenja u novu postojbinu na zapadno-balkanski i južno-panonski prostor, kako smo to već istaknuli, mnoge tekovine materijalne i duhovne kulture primili od društveno razvijenijih starosjedilaca s kojima su došli u izravni doticaj, pa tako i tekovine razvijenije keramičke produkcije koja je uočljiva na kulturnoj keramici otkrivenoj na starohrvatskim kosturnim grobljima ranog horizonta¹⁴ (T. XXVII), a i na urnama iz Kašića. Iz tih razloga navedene analogije s područja srednje Europe za urne iz Kašića, kao i za kulturnu keramiku iz starohrvatskih kosturnih grobova ranog horizonta imaju samo širu kronološku vrijednost. Stoga datiranje grobova s urnama iz Kašića valja gledati iz povijesnog motrišta, tj. u okviru vremena doseljenja Hrvata na područje Dalmacije, koje se prema historiografskim tumačenjima dogodilo tijekom prve polovice 7. stoljeća.¹⁵ Dakle, na osnovi povijesnih zbivanja i raspoložive arheološke građe groblje sa spaljenim

¹¹ V. TURČAN, 1983, 95 i d.

¹² J. EISNER, 1952, 432 i d.

¹³ Š. BATOVIĆ - O. OŠTRIĆ, 1969, 245 i d; A. STIPČEVIĆ, 1974, 76 i d.

¹⁴ J. BELOŠEVIĆ, 1972, 125 i d; ISTI, 1975a, 161 i d.

¹⁵ Usp. lit. navedenu u bilj. 1 u ovom radu.

pokojnicima pokopanim sa zemljanim urnama u Kašiću možemo datirati u 7. stoljeće, a malo je vjerojatno da bi moglo prelaziti vremenske okvire tog stoljeća, jer već tijekom 8. stoljeća na području Dalmacije, kao i na širim prostorima naseljenim Hrvatima imamo brojna starohrvatska groblja na redove s kosturnim ukapanjem, od kojih su neka, vrlo vjerojatno, mogla nastati i u 7. stoljeću. Takva su groblja registrirana na brojnim lokalitetima i u njima su otkriveni brojni i tipološki raznoliki grobni prilozi, relevantna arheološka građa za upoznavanje i praćenje razvoja starohrvatske materijalne kulture. Ta se groblja ne mogu tumačiti kao sporadična pojava niti se mogu pripisati autohtonom romaniziranom ilirskom pučanstvu, kako se to u posljednje vrijeme pokušalo protumačiti u stručnoj literaturi, ali bez dostatne znanstvene argumentacije.¹⁶

Drugi arheološki značajan nalaz grobova spaljenih pokojnika sa zemljanim urnama otkriven je 1986. godine na kompleksnom i arheološki vrlo znakovitom, međutim, još nepotpuno istraženom starohrvatskom groblju u Dubravicama kod Skradina.¹⁷ Na tom višeslojnom groblju na redove s poganskim značajkama pokapanja dosad je otkriveno 50 kosturnih grobova okvirno datiranih u 8. - 9. stoljeće i 6 grobova spaljenih pokojnika sa zemljanim urnama datiranih u 7. stoljeće. Grobovi s urnama otkriveni su među kosturnim grobovima, i to na površinama koje nisu bile zahvaćene kopanjem grobnih raka za kosturne grobove. Urne su bile ukopane u zemlju dosta plitko, oko 25 cm, pa su stoga neke bile oštećene, a neke vjerojatno i potpuno uništene. Bile su ispunjene pepelom, garom i spaljenim ljudskim kostima. Od 6 grobova sa spaljenim pokojnicima u 3 slučaja urne su bile više ili manje oštećene, a samo u jednom slučaju urna je bila u potpunosti sačuvana, ispunjena spaljenim ljudskim kostima i pokrivena kamenom pločom.¹⁸ Otkriveni grobovi sa zemljanim urnama u Dubravicama imaju iste značajke kao i grobovi s urnama iz Kašića, i nepobitan su arheološki dokaz o uporabi obreda spaljivanja kod Hrvata nakon doseljavanja u novu postojbinu. Rezultati istraživanja groblja u Dubravicama potvrđuju da je starohrvatsko kosturno groblje 8.-9. stoljeća preslojilo groblje sa spaljenim pokojnicima 7. stoljeća, pa je zbog te okolnosti, vrlo vjerojatno, stanovit broj grobova s urnama bio uništen. Posve različita okolnost bila je na Maklinovu brdu u selu Kašiću, gdje se groblje s urnama nalazilo oko 100 metara jugoistočno od starohrvatskoga kosturnog groblja ranog horizonta.¹⁹ Taj podatak ističemo zbog toga jer su u stručnoj literaturi izneseni podatci o smještaju i očuvanosti urni u Kašiću proizvoljni i netočni,²⁰ a groblje s urnama protumačeno kao biritualno groblje,²¹ premda za takvo tumačenje nema relevantnih arheoloških argumenata.

Sljedeći arheološki trag grobova sa spaljenim pokojnicima sa zemljanim urnama u Dalmaciji potječe sa značajnoga starohrvatskog lokaliteta sv. Lovre u Donjem polju kod Šibenika. Na tom su lokalitetu istraživanja u tijeku pod stručnim vodstvom Ž. Krnčevića iz Županijskog muzeja u Šibeniku, a dosada je

¹⁶ A. MILOŠEVIĆ, 1990, 327 i d; ISTI, 1995, 97 i d; ISTI, 1998, *passim*.

¹⁷ Z. GUNJAČA, 1995, 159 i d.

¹⁸ ISTI, 1995, 160, sl. 3.

¹⁹ J. BELOŠEVIĆ, 1980, 44 i d; ISTI, 1982.

²⁰ D. JELOVINA, 1976, 67 i d.

²¹ A. MILOŠEVIĆ, 1995, 97 i d; ISTI, 1998, *passim*.

Lopuška glavica, međutim, istraživanja tih lokaliteta na kojima je otkrivena vrijedna arheološka građa, također su bila bez dostatne arheološke dokumentacije.⁵⁰

Uz groblje u selu Biskupiji valja spomenuti i arheološki vrlo značajno, ali samo djelomice spašeno starohrvatsko groblje ranog horizonta na lokalitetu "Brig" kod izvora Zduš nedaleko Vrlike.⁵¹ Na području gornjeg toka rijeke Cetine u Gornjim Koljanima na položaju Crkvina i Vukovića mosta otkriveni su starohrvatski grobovi s karolinškim oružjem.⁵²

Zanimljivo je napomenuti da na arheološki bogatom priobalnom području između Trogira i Omiša, na kome su području brojni povijesni i arheološki starohrvatski lokaliteti s ostacima crkvene arhitekture i grobljima oko nje, dosada nije otkriveno niti jedno groblje ranog horizonta, a niti grobovi s karolinškim nalazima, što bi se s povijesnog motrišta moglo očekivati. Na tom su području otkrivena brojna starohrvatska groblja na redove bez crkava s kršćanskim načinom pokapanja. Ta su groblja datirana u 9. i 10. stoljeće, a neka su i mlađa, od kojih je svakako arheološki najznačajnije groblje istraženo na položaju Glavičine u Mravincima kod Solina⁵³ (T. XXI). Takva su groblja na kaštelanskom i splitskom području otkrivena na sljedećim lokalitetima: Bijaći-Stombrac,⁵⁴ Bijaći-Pišćina, Lepuri,⁵⁵ Sućurac-Gajine⁵⁶ i Solin-Majdan.⁵⁷

Starohrvatska groblja istoga kulturnog obilježja nalaze se i na ostalim područjima srednje i sjeverne Dalmacije, u Hrvatskom primorju i Istri, od kojih spomenimo značajnija i sustavno istražena, kao što su: Danilo-Eraci,⁵⁸ Vrpolje-Kosa⁵⁹ (T. XXII, 1), Bribir-Vratnice⁶⁰ (T. XXII, 2), Vrhica kod Bribira,⁶¹ Kašić-Grede,⁶² Veli Dol kod Križišća,⁶³ dok groblje u selu Tribnju u Vinodolu na položaju Stranče-Gorica⁶⁴ (T. XV) samo djelomično pripada tom horizontu starohrvatskih grobalja, te groblje u Žminju u Istri.⁶⁵

Starohrvatska kosturna groblja s poganskim obredom pokapanja nalazimo na više lokaliteta zapadne Bosne, u Grborezima i Rešetarici kod Livna i Rudićima kod Glamoča, kao i na tlu južne Hercegovine u Mogorjelu.⁶⁶ Na području Istre groblja tog horizonta također su rijetka, ukoliko se ne uzmu u obzir barbarizirane nekropole 7. i 8. stoljeća koje etnički pripadaju miješanom stanovništvu bizantskih graničara, među kojima su se u značajnom broju nalazili romanizirani starosjedioci,

⁵⁰ D. JELOVINA, 1976, 24 i d; M. PETRINEC, 1998.

⁵¹ D. JELOVINA, 1983, 105 i d.

⁵² ISTI, 1984, 227 i d.

⁵³ Lj. KARAMAN, 1940.

⁵⁴ T. BURIC, 1992, 55 i d.

⁵⁵ D. JELOVINA, 1986, 217 i d.

⁵⁶ Lj. KARAMAN, 1930.

⁵⁷ ISTI, 1936.

⁵⁸ D. JELOVINA, 1976, 42 i d.

⁵⁹ Z. GUNJAČA, 1976, 19 i d; Ž. KRNČEVIĆ, 1998, 211 i d.

⁶⁰ D. JELOVINA, 1990, 41 i d.

⁶¹ Ž. KRNČEVIĆ, 1998, 197 i d.

⁶² D. VRŠALOVIĆ, 1968, 69 i d.

⁶³ R. MATEJČIĆ, 1971, 5 i d.

⁶⁴ Ž. CETINIĆ, 1998.

⁶⁵ B. MARUŠIĆ, 1987.

⁶⁶ L. FEKEŽA, 1989, 209 i d.

što potvrđuju grobni nalazi, a na nove uglavnom slavenske tj. starohrvatske doseljenike upućuju očevidno poganski običaji i dio keramičkih nalaza utvrđenih u tim grobljima. Starosjedinci su predali novodoseljenom stanovništvu tckovine razvijene civilizacije formirane na tradicijama antike, a preuzeli su od njih poganske pogrebne običaje, kako to argumentirano tumači Branko Marušić, istraživač tih nekropola.⁶⁷ Uključenjem Istre u franačku državu (788. godine) došlo je do intenzivne kolonizacije slavenskog (starohrvatskog) življa, što je bilo u skladu s tadašnjom franačkom gospodarskom politikom. Ta se kolonizacija može zorno pratiti na temelju pisanih povijesnih vrela i arheološke građe, koju pružaju starohrvatska groblja otkrivena u Žminju, u Goleševu kod Barbana, Dvigradu i Buzetu, datirana u 9. i 10. stoljeće.⁶⁸ Od spomenutih grobalja toga horizonta najviše i arheološki najznačajnije je groblje u Žminju s 290 istraženih grobova i brojnim arheološkim nalazima koji odražavaju sliku materijalne kulture Hrvata u Istri toga vremena.

Na području Donje Panonije starohrvatska groblja ranog horizonta ili poganskog horizonta vrlo su rijetka. S tog područja valja spomenuti djelomice spašeno groblje u Velikoj Gorici i Starom Čiću, koja su po grobnom inventaru srodna s grobljima na tlu Dalmacije.⁶⁹ Ostala groblja tog horizonta po svom su arheološkom karakteru avaroslavenska, s materijalnom kulturom I. i II. avarskog kaganata, a u manjoj mjeri zastupljenom i sa slavenskom odnosno starohrvatskom materijalnom kulturom. Na tim se grobljima jasno uočuje avarsko-slavenski suživot u 8. i ranom 9. stoljeću. Takva su groblja nedavno većim ili manjim dijelom istražena u selu Otoku i u selu Privlaci kod Vinkovaca.⁷⁰ Na ovom mjestu treba spomenuti i arheološki vrlo znakovito ranosrednjovjekovno groblje u Brodskom Drenovcu datirano na početak 9. stoljeća, tj. u vrijeme poslije avarske prevlasti. U tom su groblju bili pokopani panonski Hrvati koji su bili opremljeni na avarski način, a bilo je i pojedinačnih ukopa Avara. Stoga se drenovačko groblje po svom arheološkom karakteru izdvaja kao jedinstvena pojava među grobljima ranog 9. stoljeća na tlu Donje Panonije.⁷¹

S područja Donje Panonije posebno treba istaknuti nalaze osamljenih ratničkih grobova s nalazima karolinškog oružja, kao što su: Podsused kod Zagreba,⁷² Cirkovljan u Međimurju⁷³ i Medvedička kod Đurđevca,⁷⁴ koji se mogu pripisati Hrvatima, sudionicima u zajedničkom ratu Franaka protiv Avara. Za rasprostranjenost grobnih i ostalih nalaza karolinškoga kulturnog kruga na povijesnim prostorima Hrvata (vidi Arheološko-topografsku kartu 2).

Rani horizont starohrvatskih kosturnih grobalja na redove s poganskim načinom pokapanja okvirno datiran od 7. stoljeća (bez precizno određenih determinanti unutar 7. stoljeća) do potkraj 8. stoljeća, trajao je i nešto duže, najbrojnije je zastupljen na području Dalmacije. Ta su groblja dosada pružila obilje

⁶⁷ B. MARUŠIĆ, 1987, 333 i d.

⁶⁸ ISTI, 1987b.

⁶⁹ V. HOFFILER, 1909, 127 i d; K. SIMONI, 1981, 160.

⁷⁰ M. ŠMALCELJ, 1973, 117 i d; ISTA 1976, 127 i d; ISTA 1981, 142 i d.

⁷¹ K. VINSKI-GASPARINI - S. ERCEGOVIĆ, 1958, 129 i d.

⁷² Z. VINSKI, 1983, 465 i d.

⁷³ Ž. TOMIČIĆ, 1984, 209 i d; ISTI, 1996, 61 i d.

⁷⁴ Z. VINSKI, 1981, 9 i d.

S pojavom kršćanstva orijentacija grobova postaje ujednačenija, a odstupanja su minimalna, kao što je to uočeno na nekim starohrvatskim grobljima iz redove 9.-10. stoljeća na tlu Dalmacije, izuzevši pritom groblja uz crkve, gdje se taj princip nije poštuovao.

Način pokapanja, tj. ritualno polaganje pokojnika u grobnu raku u starohrvatskim grobljima horizonta 7.-9. stoljeća bio je jednak na svim područjima naseljenim Hrvatima, a isto tako kao i na svim ranosrednjovjekovnim starohrvatskim grobljima, istodobnim i mladim, kako na tlu Hrvatske, tako i kod savana uopće. Pokojnik se polagao u grobnu raku na leđa, s ispruženim nogama i rukama spuštenim uz tijelo. Uz taj najuobičajeniji i najčešći način polaganja pokojnika u grob bilo je i drugih načina, ali oni su sporadične pojave. Uz gotovo dinstven način polaganja tijela umrlog u grob postoje često i razlike u načinu polaganja ruku u grobu. Kakvo značenje imaju položaji ruku u grobovima, do danas još nije znanstveno riješeno, pa se iz tih razloga ne kanimo na ovom mjestu detaljnije upuštati u taj problem.

Valja još spomenuti i pojavu pokapanja dviju i više individua u jedan grob, koja je ustanovljena na više starohrvatskih groblja ranog horizonta na području Dalmacije, npr. u groblju uz humak Materiza kod Nina, na Ždrijacu u Ninu, na aklimovu brdu u selu Kašić, Smilčiću na položaju Kulica itd.⁹⁵ Važno je istaknuti da je u dvojnim i trojnim starohrvatskim grobovima ranog horizonta pokop bio vršen istodobno, što nije slučaj u starohrvatskim grobljima nastalim nakon vršene kristijanizacije Hrvata, tj. od 9. stoljeća i dalje, na kojima su također česti kopi s više pokojnika u jednom grobu, ali nisu istodobni.⁹⁶ Naime, u tim ranim grobljima s kamenom grobnom arhitekturom radi se o obiteljskim grobnicama u koje se pokapalo tijekom dužeg vremena. Pojavu dvaju ili više pokojnika pokopanih istodobno u jednom grobu nalazimo na grobljima iz vremena obe naroda, kao i na avaro-slavenskim grobljima na tlu Karpatske kotline i Slovenije.⁹⁷ O problemu istodobnog pokapanja dvaju ili više pokojnika u grob pravljalo se u stručnoj literaturi, ali se nije došlo do određenoga zajedničkog shvaćanja u tumačenju te pojave. Sve su to još uvijek nedovoljno argumentirani stavovi pojedinih znanstvenika, pa ih iz tih razloga na ovom mjestu ne navodimo.

Pogrebni običaji na starohrvatskim grobljima ranog horizonta 7.-9. stoljeća su složeni, što je inače karakteristično za ranosrednjovjekovna groblja kod nas. Na starohrvatskim grobljima ranog horizonta postoji više obrednih elemenata, koji se s pravom mogu smatrati poganskim ritualnim činima, od kojih ćemo spomenuti samo neke. Da se nad grobom pri pokopu pokojnika vršila žrebna gozba, dokazuju prilozi keramičkih posuda u grobovima, kao i razbijene posude nad grobovima. U zemljane posude stavljalo se u grob jelo ili piće kao dar za zagrobni život. Kulturna keramika otkrivena je na svim starohrvatskim grobljima poganskog horizonta, kako na tlu Dalmacije, tako i na ostalim područjima naseljenim Hrvatima. Među kulturnom keramikom bilo je posuda koje su pokrivene kamenim pločama što je dokaz da se u njih stavljala pokojnicima u dar: popudbina, hrana ili piće (T. XXVII). Osim cijelih posuda u grobovima su se

⁹⁵ J. BELOŠEVIĆ, 1980, 78 i d.

⁹⁶ Lj. KARAMAN, 1940, 8 i d.

⁹⁷ Z. ČILINSKA, 1966, 120 i d.

nalazili i ulomci ritualnog razbijanja posuda nad grobom, pri vršenju pogrebnih gozbi (daća). Vrlo znakovit i argumentiran primjer kultnog razbijanja zemljanih posuda pruža nam grob 62 na groblju Ždrijac u Ninu, grob majke s djetetom (T. XI i XXVI) u kojemu se na razini kostura pokojnice nalazila razbijena zemljana posuda u više krupnih ulomaka, od kojih je naknadno sastavljena cijela posuda.⁹⁸

Daljnja pojava vezana uz pogrebne običaje je nalaz ulomaka rimskog stakla u grobu 76 na groblju na Ždrijacu u Ninu. Valja spomenuti i grob 173 s istog groblja u kojem je bio pokopan muškarac i dijete, a na kosturu muškarca u stanovitom redu postavljeno je bilo 30 puževih kućica (T. XI, XXV) vjerojatno u praznovjerju da puževi imaju magičnu moć. Kao značajan ritualni čin može se smatrati postavljanje kamene ploče na tijelo pokojnika, otkriveno na nekoliko grobova na groblju Ždrijac u Ninu i Maklinovu brdu u selu Kašić (T. VII, XXIII). Među poganske običaje spada i paljenje vatre nad grobovima, što je ustanovljeno na groblju uz humak Materiza kod Nina, kao i vatrište na groblju u Stankovcima kod Klarića kuća. Značajnu pojavu poganskog vjerovanja predstavlja i djelomice spaljen grob 77 na groblju Ždrijac u Ninu.⁹⁹ Uz spomenute pojave poganskog rituala treba spomenuti i nalaz novca kao obola u grobu 62 na groblju na Ždrijacu u Ninu.

U starohrvatskim grobljima horizonta 7.-9. stoljeća pokojnike su pokapali u odjeći, o čemu svjedoče ostatci tekstila nađeni u grobovima, a taj je običaj bio poznat i kod ostalih Slavena.¹⁰⁰ U grobove poganskog horizonta stavljeni su predmeti kojima su se za života služili. Grobne nalaze s obzirom na njihovu namjenu možemo podijeliti u dvije vrste: na predmete koji su stavljeni u grob s određenom kulturnom namjenom, npr. zemljani lonac u koji se stavljala popudbina pokojniku za zagrobni život, i na predmete koji su se u grobu našli bez određene kulturne namjene, kao npr. ukrasni dijelovi nošnje koju nije trebalo posebno stavljeti u grob, jer su ti predmeti bili sastavni dijelovi odjeće pokojnika.

U poganskom horizontu starohrvatskih grobalja otkrivenih na povijesnim prostorima Hrvata grobni su prilozii vrlo brojni i tipološki raznoliki, a mogu se podijeliti prema funkciji na nekoliko grupa: na predmete dnevne uporabe, sitni alat i ostale razne uporabne predmete, na oružje i nakit, te ukrasne dijelove nošnje. Uz to treba naglasiti da se u bogatom i tipološki raznolikom repertoaru grobnih nalaza, uz temeljnu općeslavensku komponentu, odražavaju razni kulturni utjecaji pod kojima se razvijala materijalna i duhovna kultura Hrvata u novoj postojbini. To su u prvom redu utjecaji kulture autohtonog više ili manje romaniziranog ilirskog pučanstva, te bizantski i franački kulturni utjecaj. Od oružja otkriveni su karolinški mačevi (*spathae*), koplja s krilcima, te listolika koplja, vršci željeznih strjelica raznih oblika i kraći bojni noževi, a od opreme konjanika ostruge karolinškog tipa s garniturom za zakopčavanje na obuću (T. XIII, XIV, XV). Među uporabnim predmetima brojni su željezni noževi, dok su noževi-britve dosta rijetki, kao i željezna kresiva s kremenjem. Željezna šila i ključevi, željezne sjekire, željezni okovi drvenih vjedrica, željezni srpovi i kameni brusovi spadaju u rjeđe grobne nalaze. Od predmeta vezanih uz kult osobitu pozornost zavrjeđuje brojna i tipološki

⁹⁸ J. BELOŠEVIĆ, 1980, 78, T. VII, 2; XXIII, 6; XCI.

⁹⁹ ISTI, 1980, 78 i d.; T. XXIII, 1.

¹⁰⁰ M. KOSTELNIKOVA, 1973.

raznolika grobna keramika, otkrivena na svim starohrvatskim grobljima ranog ili poganskog horizonta (T. XXVII, XXVIII). Ta je keramika tehnologijom izrade, strukturom, načinom pečenja i ukrasivanja vrlo rustična i jednostavna, a po svojim značajkama predstavlja regionalnu varijantu keramike s neospornim retencijama keramičke proizvodnje autohtonog etničkog življa na njezin razvoj. Ona je značajan doprinos proučavanju slavenske keramike uopće.¹⁰¹ Među uporabnim predmetima relativno brojni nalazi bili su glineni pršljenovi (utezi vretena za pređenje). Od koštanih predmeta nađeni su češljevi, iglenici, jelenji parošci ukrašeni geometrijskim i likovnim lovačkim prizorima, kao i prizorima šamanističkog kulta (T. IX). Spomenuti koštani predmeti jedinstveni su nalazi te vrste u ranom horizontu starohrvatskih groblja na povijesnim prostorima Hrvata. Među unikatne nalaze spadaju dvije staklene čaše i boca, otkrivene na starohrvatskom groblju na Ždrijacu u Ninu (T. XXIX, XXX). Nakitni predmeti i ukrasni dijelovi nošnje malobrojni su nalazi na grobljima ranog horizonta ili poganskog horizonta. Od naušnica zastupljene su obične karičice, te više varijanata lijevanih grozdolikih naušnica, a među naušnicama posebno valja istaknuti naušnice grozdolika tipa izrađene od plemenitog metala u tehnici filigrana i granulacije. Te su naušnice bizantski import u starohrvatskim grobovima ranog horizonta, a otkrivene su pretežito na starohrvatskim grobljima na tlu Dalmacije.¹⁰² Među nakitnim predmetima zastupljeno je i prstenje, ogrlice od staklene paste, srebrni torquesi i privjesci, te ukrasni dijelovi nošnje, kao što su praporci, kopče i predice.

Za upoznavanje materijalne i duhovne kulture Hrvata nastale nakon pokršćavanja tijekom 9. stoljeća podatke nam pružaju groblja toga vremena. Ta su groblja pretežito bila smještena uz crkve, a bilo ih je i bez crkava, i po svom se arheološkom karakteru, a ponajviše sadržajem grobnih nalaza, bitno razlikuju od groblja poganskog ili ranog horizonta. U starohrvatskim grobljima toga vremena pod utjecajem kršćanstva nestaju poganski kulturni običaji, pa se u tim grobljima nalaze samo nakitni predmeti izrađeni od bronce, srebra, pozlaćene bronce, a vrlo su rijetki zlatni predmeti. Najbrojnije su bile naušnice, prstenje, ogrlice od staklene paste i dijademe. Naušnice su zastupljene u više tipova i varijanti, od jednostavnih karičica, karičica s koljencima i naroskanih karičica, pa do bogato izrađenih pimjeraka u tehnici filigrana i granulacije, od plemenitih kovina, kao što su naušnice s jagodama. Sav taj tipološki raznolik nakit prema mišljenju istraživača izrađen je u domaćim zlatarskim radionicama prema bizantskim uzorima.¹⁰³ Po svojim tipološko-stilskim osobitostima to je tipičan nakit dalmatinsko-hrvatskoga kulturnog kruga 9.-12. stoljeća koje se sporadično javlja i na starohrvatskim grobljima izvan Dalmacije na prostorima naseljenim Hrvatima.

Zaključno valja još jednom istaknuti da rezultati dosadašnjih istraživanja starohrvatskih groblja horizonta 7.-9. stoljeća koje smo u sažetom obliku iznijeli, nedvojbeno imaju veliku arheološku izvornu vrijednost. Ti su rezultati relevantni za određivanje vremena doseljenja Hrvata tijekom 7. stoljeća u novu postojbinu na obale i šire zaleđe istočnog Jadrana, kao i na područje Donje Panonije, omeđeno rijekama Sutlom, Dravom, Dunavom i Drinom. Osim toga, ta brojna i raznolika

¹⁰¹ J. BELOŠEVIĆ, 1972, 125 i d; ISTI, 1974, 171 i d; ISTI, 1980, 109 i d.

¹⁰² J. BELOŠEVIĆ, 1984, 73 i d.

¹⁰³ Lj. KARAMAN, 1940; D. JELOVINA, 1976, *passim*.

arheološka izvorna građa otkrivena u starohrvatskim grobovima iz vremena 7. do 9. stoljeća omogućuje nam poznavanje i praćenje geneze i razvoja materijalne i duhovne kulture Hrvata i daje nove spoznaje za bolje poznavanje najstarijeg i najslabije osvijetljenog razdoblja hrvatske prošlosti.

LITERATURA:

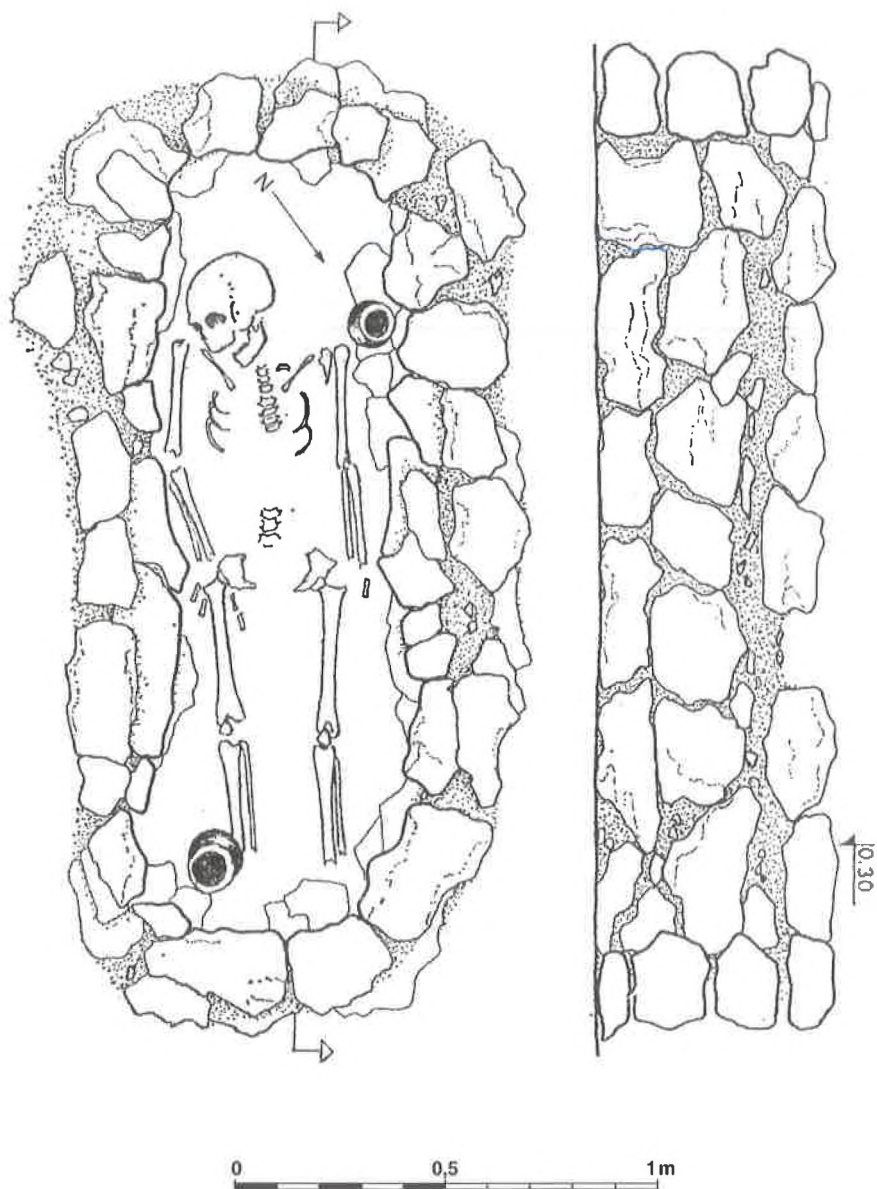
- ANĐELIĆ, P., 1959. - Dva srednjovjekovna nalaza u Sultanovićima kod Konjica, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, n. s., 14, Sarajevo, 202-209.
- BATOVIĆ, Š. - OŠTRIĆ, O., 1969. - *Tragovi ilirske kulturne baštine u narodnoj kulturi našeg primorskog područja*, Posebna izdanja Centra za balkanološka ispitivanja, 12, Sarajevo, 245-277.
- BELOŠEVIĆ, J., 1962. - Slavenska keramika iz srednjovjekovne nekropole "Materiza" kraj Nina, *Diadora*, 2, Zadar, 237-249.
- BELOŠEVIĆ, J., 1968. - Ranosrednjovjekovna nekropola u selu Kašiću kod Zadra, *Diadora*, 4, Zadar, 221-244.
- BELOŠEVIĆ, J., 1972. - Stanje istraživanja slavenske keramike na području Dalmacije, *Materijali Saveza arheoloških društava Jugoslavije*, 9, Prilep 1970, 125-158.
- BELOŠEVIĆ, J., 1973. - Starohrvatska nekropola uz humak Materiza kod Nina, *Diadora*, 6, Zadar, 221-224.
- BELOŠEVIĆ, J., 1974. - Die ersten slawischen Urnengräber auf dem Gebiete Jugoslawiens aus dem Dorfe Kašić bei Zadar, *Balkanoslavica*, 1, Prilep, 73-86.
- BELOŠEVIĆ, J., 1975. - La nécropole paléocroate Stankovci - Benkovac, *Inventaria archaeologica*, II 20, Zagreb.
- BELOŠEVIĆ, J., 1975a. - Über einige Besonderheiten in der Entwicklung der Keramik auf dem Gebiete Dalmatiens, *Balkanoslavica*, 3, Prilep, 161-181.
- BELOŠEVIĆ, J., 1976. - Starohrvatska nekropola u selu Biljanima Donjim, *Diadora*, 8, Zadar, 103-110.
- BELOŠEVIĆ, J., 1980. - *Materijalna kultura Hrvata od 7.-9. stoljeća*, Zagreb.
- BELOŠEVIĆ, J., 1980a - Die Sozialekonomische Problematik der Frühen Horizonts der dalmatinisch-kroatischen Gräberfelder auf dem Kerngebiet Dalmatinisch-Kroatiens im Lichte der Resultate Archäologischer Untersuchungen, *Balkanoslavica*, 9, Prilep, 27-42.
- BELOŠEVIĆ, J., 1980b - La nécropole paléocroate Nin - Ždrijac, *Inventaria archaeologica*, 24, Zagreb.
- BELOŠEVIĆ, J., 1982. - La nécropole paléocroate Kašić-Maklinovo brdo, *Inventaria archaeologica*, 28, Zagreb.
- BELOŠEVIĆ, J., 1984. - Bizantske naušnice grozdolikog tipa iz starohrvatskih nekropola ranog horizonta na području Dalmacije, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru. Razdio povijesnih znanosti*, 23(10), Zadar, 41-52.

- BELOŠEVIĆ, J., 1985. - Starohrvatska nekropola u Stankovcima kod Benkovca, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru. Razdio povijesnih znanosti*, 24(11), Zadar, 73-97.
- BELOŠEVIĆ, J., 1986. - Zaštitna istraživanja starohrvatskih nekropola u Smilčiću i Biljanima Donjim kod Zadra, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru. Razdio povijesnih znanosti*, 25(12), Zadar, 125-147.
- BELOŠEVIĆ, J., 1993. - Ishodi pete završne kampanje istraživanja lokaliteta Crkvina u selu Galovcu kod Zadra, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru. Razdio povijesnih znanosti*, 31(18), Zadar, 121-142.
- BELOŠEVIĆ, J., 1996. - Dva kamena sarkofaga s Crkvine u Galovcu kod Zadra, *Arheološki radovi i rasprave*, 12, Zagreb, 327-341.
- BELOŠEVIĆ, J., 1997. - Osvrt na konačne ishode istraživanja položaja Crkvine u selu Galovcu kod Zadra, *Diadora*, 18-19, Zadar, 301-350.
- BELOŠEVIĆ, J., 1998. - Počeci kršćanstva kod Hrvata u svijetlu arheološke građe, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru. Razdio povijesnih znanosti*, 36(23), Zadar, 101-140.
- BURIĆ, T., 1992. - Bijaći - Stombrata (novo starohrvatsko groblje u Kliškoj županiji - zaštitna sondiranja), *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*, 24,2, Zagreb, 55-57.
- BURIĆ, T., 1996. - Istočnojadranske Sklavinije i Franci u svijetlu arheoloških nalaza, *Starohrvatska spomenička baština, Radanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža* (ur. Miljenko Jurković i Tugomir Lukšić), znanstveni skup Zagreb, 6.-8. 10. 1992., Zagreb, 127-135.
- CETINIĆ, Ž., 1998. - *Stranče - Gorica, starohrvatsko groblje*, katalog izložbe, Rijeka.
- ČILINSKA, Z., 1966. - *Slawisch-Awarisches Gräberfeld in Nové Zámky*, Bratislava.
- ČREMOŠNIK, I., 1970. - Istraživanja u Mušićima i Žabljaku i prvi nalaz najstarijih slavenskih naselja kod nas, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, n. s., 25, Sarajevo, 45-117.
- ČREMOŠNIK, I., 1970a - Die Chronologien der ältesten slawischen Funde in Bosnien und Herzegowina, *Archaeologia Iugoslavica*, 11, Beograd, 99-103.
- DELONGA, V., 1981. - Bizantski novac u Zbirci MHA-a, *Starohrvatska prosvjeta*, 3. s., 11, Split, 201-228.
- DELONGA, V., 1996. - *Latinski epigrafički spomenici u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj*, Split.
- DIZDAR, M., 1999. - *Vinkovci u svijetlu arheologije*, katalog izložbe, Vinkovci.
- EISNER, J., 1952. - *Devinska Nová Ves*, Slovenské pohrebišče, Bratislava.
- EISNER, J., 1966. - *Rukovet slavenská arheologije*, Praha.
- FEKEŽA, L., 1989. - Keramičke posude u grobovima ranoslavenskog perioda ranog srednjeg veka na teritoriju Bosne i Hercegovine, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, n. s., 44, Sarajevo, 209-231.

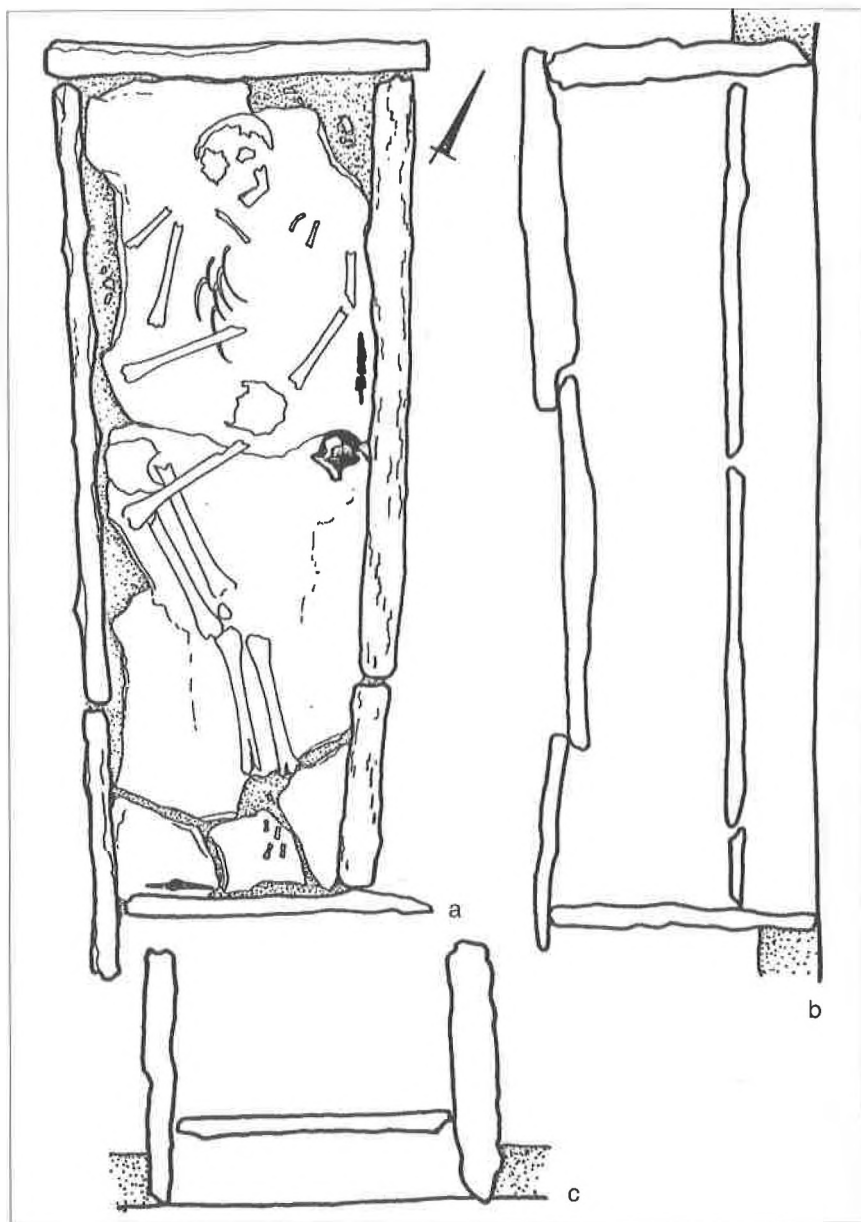
- GOLDSTEIN, I., 1995. - *Hrvatski rani srednji vijek*, Zagreb.
- GUNJAČA, S., 1953. - Revizije iskopina u Biskupiji kod Knina godine 1950., *Ljetopis JAZU*, 57, Zagreb, 9-49.
- GUNJAČA, Z., 1976. - Early medieval archaeological finds from Šibenik and its nearest surroundings, *Balkanoslavica*, 5, Prilep, 19-30.
- GUNJAČA, Z., 1994. - Groblje u Dubravicama kod Skradina i druga groblja 8.-9. stoljeća u Dalmaciji, *Etnogeneza Hrvata*, Zagreb, 159-168.
- HOFFILLER, V., 1909. - Staro groblje u Velikoj Gorici, *Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva*, n. s., 10, Zagreb, 120-134.
- JURIĆ, R., 1995. - Novootkrivena ranosrednjovjekovna nalazišta u Bukovici, *Diadora*, 16-17, Zadar, 385-408.
- JELOVINA, D. - VRŠALOVIĆ, D., 1981. - Srednjovjekovno groblje na Begovači u selu Biljane Donje kod Zadra, *Starohrvatska prosvjeta*, 3. s., 11, Split, 55-137.
- JELOVINA, D., 1968. - Ranosrednjovjekovna nekropola na "Razbojinama" u selu Kašiću kod Zadra, *Starohrvatska prosvjeta*, 3. s., 10, Split, 23-52.
- JELOVINA, D., 1976. - *Starohrvatske nekropole*, Split.
- JELOVINA, D., 1983. - Ranosrednjovjekovno groblje na lokalitetu "Brig" kod izvora Zduša nedaleko Vrlike, *Starohrvatska prosvjeta*, 3. s., 13, Split, 105-119.
- JELOVINA, D., 1984. - Ranosrednjovjekovni položaj Crkvena u Gornjim Koljanima kod Vrlike, *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva*, 8. *Cetinska krajina od prethistorije do dolaska Turaka*, znanstveni skup, Sinj 3.-6. 6. 1980, Split, 227-242.
- JELOVINA, D., 1986. - Pokusno istraživanje srednjovjekovnog groblja na lokalitetu Piščina - Lepin u Bijaćima kod Trogira, *Starohrvatska prosvjeta*, 3. s., 15, Split, 217-225.
- JELOVINA, D., 1986. - *Mačevi i ostruge karolinškog obilježja u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu*, Split.
- JELOVINA, D., 1990. - Starohrvatsko groblje pred glavnim ulaznim vratima u staru Varvariu, *Starohrvatska prosvjeta*, 3. s., 20, Split, 7-63.
- KARAMAN, LJ., 1930. - *Iz kolijevke hrvatske prošlosti*, Zagreb.
- KARAMAN, LJ., 1940. - Starohrvatsko groblje na "Majdanu" kod Solina, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 51, Split, 61-100.
- KARAMAN, LJ., 1940a. - Iskopine društva "Bihaća" u Mravincima i starohrvatska groblja, *Rad JAZU*, 268, Zagreb, 1-44.
- KLAIĆ, N., 1971. - *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Zagreb.
- KOROŠEC, J., 1952. - *Uvod u materijalno kulturo Slovanov zgodnjega srednjega veka*, Ljubljana.
- KOSTELNIKOVA, M., 1973. - Velkomoravski tekstil v archeologiskich nálezech na Moravi, *Studie archeologicke*, 1,4, Praha.
- KOVAČEVIĆ, J., 1965. - Avari na jadrano, *Materijali Saveza arheoloških društava Jugoslavije*, 3, Novi sad, 53-81.

- KRNČEVIĆ, Ž., 1995. - Historijat arheoloških istraživanja na šibenskom području, *Stoljeće arheologije na šibenskom području*, katalog izložbe, Šibenik.
- KRNČEVIĆ, Ž., 1997. - Sv. Lovre - šibensko Donje polje, sustavna arheološka istraživanja u godini 1996., *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*, 19,2, Zagreb 1997.
- KRNČEVIĆ, Ž., 1998. - Srednjovjekovna arheološka nalazišta na šibenskom području, *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva*, 19. *Područje šibenske županije od pretpovijesti do srednjeg vijeka*, znanstveni skup, Šibenik 18.-20. 10. 1995., Zagreb, 197-225.
- LONČAR, M., 1992. - Porfirogenetova seoba Hrvata pod sudom novije literature, *Diadora*, 14, Zadar, 375-448.
- MARGETIĆ, L., 1977. - Konstantin Porfirogenet i vrijeme dolaska Hrvata, *Zbornik Historijskog zavoda JAZU*, 8, Zagreb, 5-84.
- MARASOVIĆ, T., 1994. - *Graditeljstvo starohrvatskog doba u Dalmaciji*, Split.
- MARUŠIĆ, B., 1957. - Slavensko-avarski napadi u Istri u svjetlu arheološke građe, *Peristil*, 2, Zagreb, 63-70.
- MARUŠIĆ, B., 1962. - Langobardski i staroslavenski grobovi na Brešcu i kod Malih Vrata ispod Buzeta u Istri, *Arheološki radovi i rasprave*, 2, Zagreb, 453-469.
- MARUŠIĆ, B., 1967. - Nekropole VII. i VIII. stoljeća u Istri, *Arheološki vestnik*, 18, Ljubljana, 333-341.
- MARUŠIĆ, B., 1984. - Povodom nalaza staroslavenske keramike u Istri, *Starohrvatska prosvjeta*, 3. s., 14, Split, 41-70.
- MARUŠIĆ, B., 1987. - Starohrvatska nekropola u Žminju, *Histria archaeologica*, 17-18, Pula, 5-125.
- MARUŠIĆ, B., 1987a - Materijalna kultura Istre od 5. do 9. stoljeća, *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva*, 11. *Arheološka istraživanja u Istri i Hrvatskom primorju*, znanstveni skup, Pula 15.-18. 9. 1982., Zagreb, 81-102.
- MATEJČIĆ, R., 1974. - Istraživanje dijela starohrvatske nekropole u Velom Dolu kod Križišća u Vinodolu, *Histria Archaeologica*, 2,1, Pula, 7-16.
- MILETIĆ, N., 1956. - Nekropola u selu Mihaljevićima kod Rajlovca, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, n. s., 11, Sarajevo, 249-259.
- MILETIĆ, N., 1967. - Slavenska nekropola u Gomjenici kod Prijedora, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, n. s., 21-22, Sarajevo, 81-154.
- MILETIĆ, N., 1989. - Ranosrednjovjekovne nekropole u Bosni i Hercegovini - komparativno razmatranje, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, n. s., 44, Sarajevo, 175-200.
- MILOŠEVIĆ, A., 1984. - *Novi ranosrednjovjekovni grobni nalazi iz Cetinske Krajine*, *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva*, 8, *Cetinska krajina od prethistorije do dolaska Turaka*, znanstveni skup, Sinj 3.-6. 6. 1980., Split, 181-218.
- MILOŠEVIĆ, A., 1995. - Komanski elementi i pitanje kasnoantičkog kontinuiteta u materijalnoj kulturi ranosrednjovjekovne Dalmacije, *Etnogeneza Hrvata*, Zagreb, 97-104.
- MILOŠEVIĆ, A., 1998. - *Arheološka topografija Cetine*, Split.

- NIEDERLE, L., 1954. - *Slovenska starina*, Novi Sad.
- PETRINEC, M., 1998. - *Starohrvatsko groblje u Biskupiji kod Knina*, magistarski rad, Zagreb.
- POULIK, J., 1948. - *Staroslavenská Morava*, Praha.
- POULIK, J., 1950. - *Jižní Morava zeme dávných Slovanu*, Brno.
- RADIĆ, F., 1897. - Mrtvački ostanci iz triju starohrvatskih grobova uz ruševine biskupske bazilike S. Marije u Biskupiji kod Knina, *Starohrvatska prosvjeta*, 1. s., 3,1, Split, 31-38.
- RADIMSKY, A., 1894. - Das Bišće polje bei Mostar, *Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Herzegowina*, 2, Wien, 3-34.
- RAPANIĆ, Ž., 1987. - *Predromaničko doba u Dalmaciji*, Split.
- RAPANIĆ, Ž., 1998. - Spomenici nepotpune biografije De ecclesiis datandis (2), *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, 13-14, Zagreb, 83-90.
- SIMONI, K., 1981. - Zagreb i okolica u ranom srednjem vijeku, *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva*, 6. *Arheološka istraživanja u Zagrebu i njegovoj okolici*, znanstveni skup o 100. obljetnici društva, Zagreb 14.-16. 11. 1978., Zagreb, 155-168.
- STIPČEVIĆ, A., 1974. - *Iliri*, Zagreb.
- SUIĆ, M., 1977. - Ocjena radnje L. Margetića, "Konstantin Porfirogenet i vrijeme dolaska Hrvata", *Zbornik Historijskog zavoda JAZU*, 8, Zagreb, 89-100.
- ŠIŠIĆ, F., 1925. - *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, Zagreb.
- ŠMALCELJ, M., 1973. - Privlaka - Gole njive, nekropola VII.-IX., *Arheološki pregled*, 15, Beograd, 117-119.
- ŠMALCELJ, M., 1976. - Privlaka - Gole njive, nekropola VII.-IX., *Arheološki pregled*, 18, Beograd, 127-128.
- ŠMALCELJ, M., 1981. - Stari Jankovci - Gatina, avaroslavenska nekropola, *Arheološki pregled*, 22, Beograd, 142-143.
- TOMIČIĆ, Ž., 1984. - Prilog istraživanju karolinškog oružja u Međimurju i varaždinskoj regiji, *Starohrvatska prosvjeta*, 3. s., 14, Split, 209-230.
- TOMIČIĆ, Ž., 1996. - Ranosrednjovjekovni kulturni krajobraz savsko-dravskog međurječja, *Starohrvatska spomenička baština, Rađanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža* (ur. Miljenko Jurković i Tugomir Lukšić), znanstveni skup Zagreb, 6.-8. 10 1992., Zagreb, 151-161.
- TURČAN, V., 1983. - Etnické vzťahy v 6.-8. storočí v karpatskej kotline vo svetle šiarových hrobov, *Zborník Slavenského národného Múzea*, 77 (História), Bratislava, 95-114.
- VAŽAROVA, Ž., 1965. - *Slavanski i slavanobugarski selišća v bugarskite zemi ot kraj na VI-XI vek*, Sofia.
- VAŽAROVA, Ž., 1976. - *Slavani u Prabugari*, Sofia.
- VINSKI, Z., 1981. - O nalazima karolinških mačeva u Jugoslaviji, *Starohrvatska prosvjeta*, 3. s., 11, Split, 9-54.

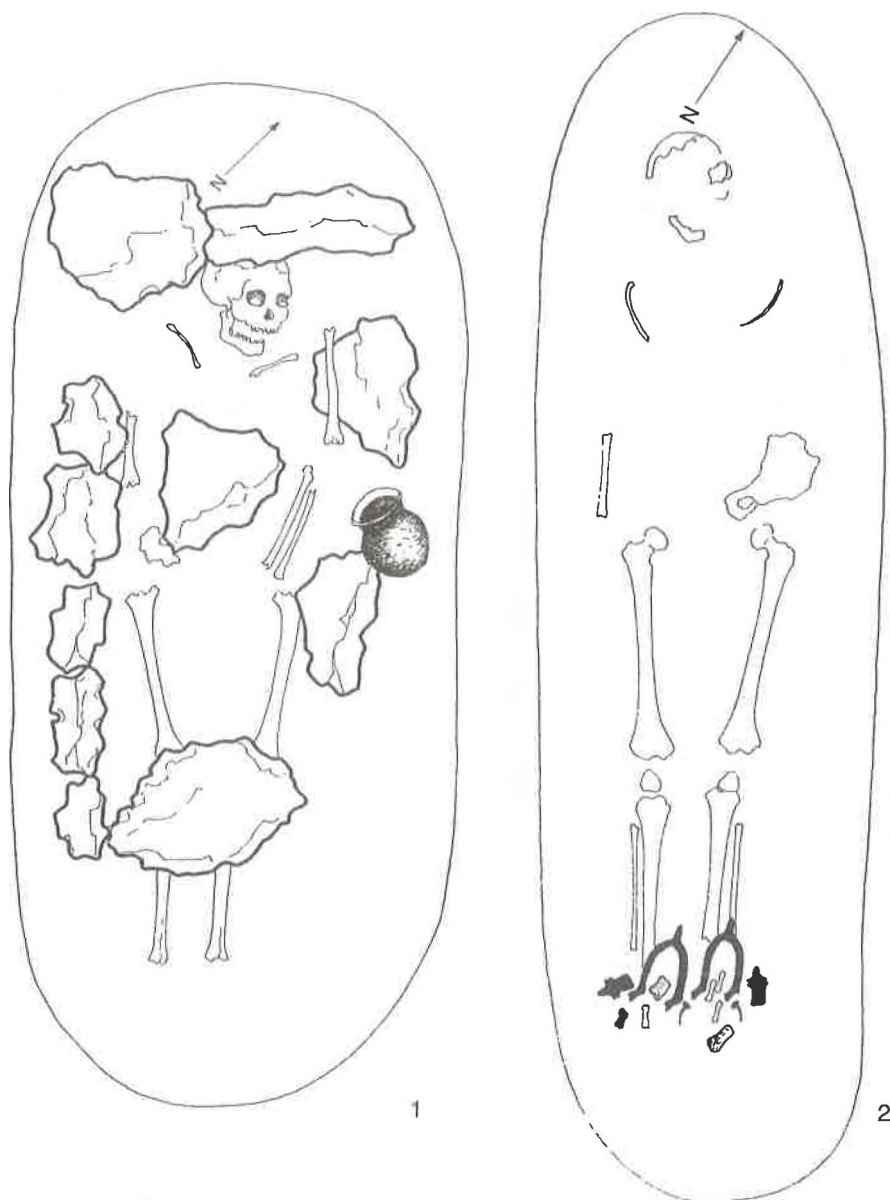

T. II. Stankovci - Klarića kuće, starohrvatski grob 13 s kamenom grobnom

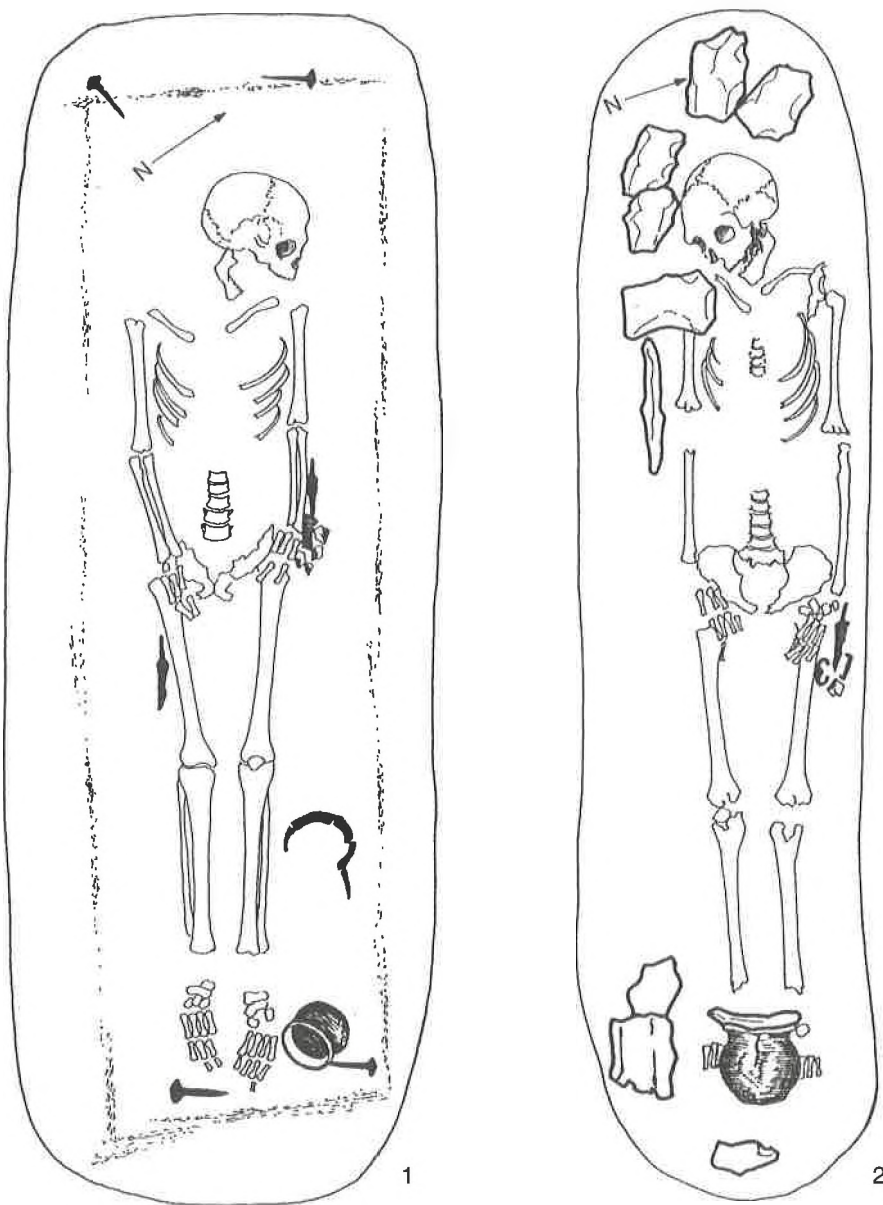
T. III. Smilčić - položaj Kulica, starohrvatski grob 2 s kamenom grobnom arhitekturom.

T. III. Smilčić - Kulica site, grave 2: early Croatian burial with stone grave structure.

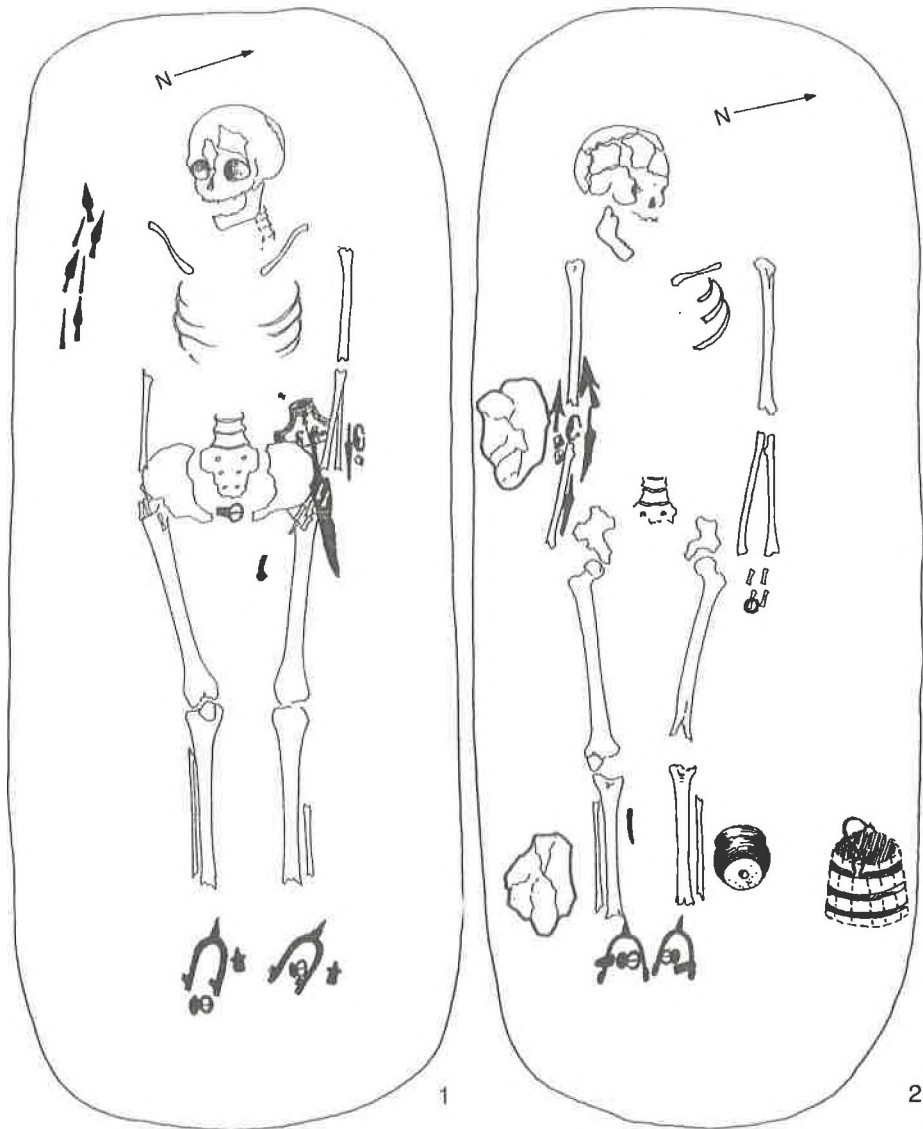
T. VI. Kašić - Maklinovo brdo, starohrvatski grob 44 u zemljanoj raci s djelomičnom upotrebom kamena i kamenim pločama postavljenim na tijelo pokojnika u kulne svrhe; starohrvatski grob 52 u zemljanoj raci s prilogom ostruga karolinškog tipa.

T. VI. Kašić - Maklinovo brdo, grave 44: early Croatian burial in ordinary earthen grave pit with partial use of stone and with stone slabs put on the deceased's body for cult purposes; grave 52: early Croatian burial in ordinary earthen grave pit with a

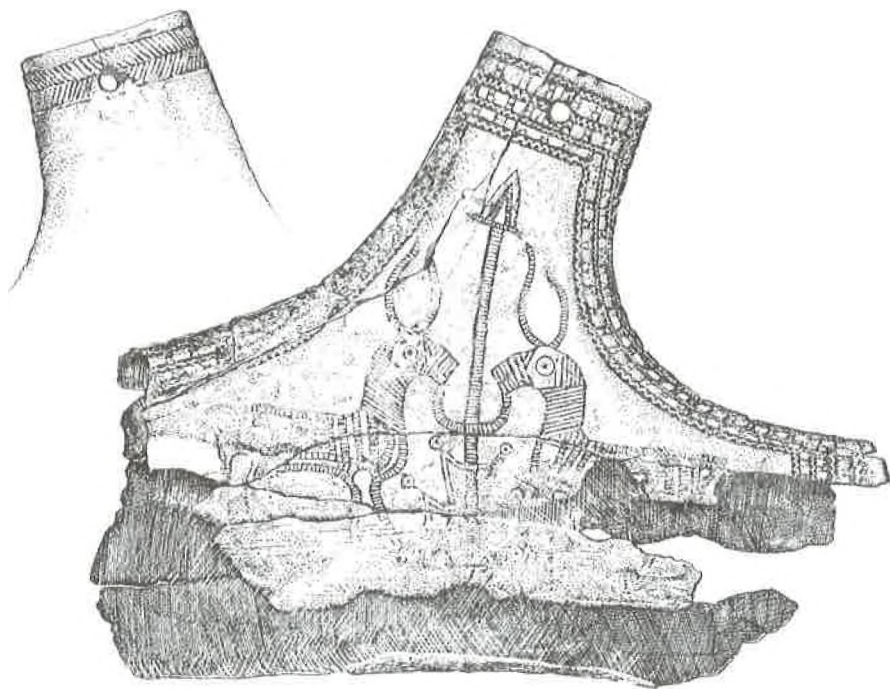
T. VII. Nin - Ždrijac, starohrvatski grob 57 u drvenom lijesu spojenom željeznim čavlima s brojnim prilozima; starohrvatski grob 58 u zemljanoj raci s brojnim prilozima.

T. VII. Nin - Ždrijac, grave 57: early Croatian grave in wooden coffin put together with iron nails, containing numerous grave goods; grave 58: early Croatian burial in

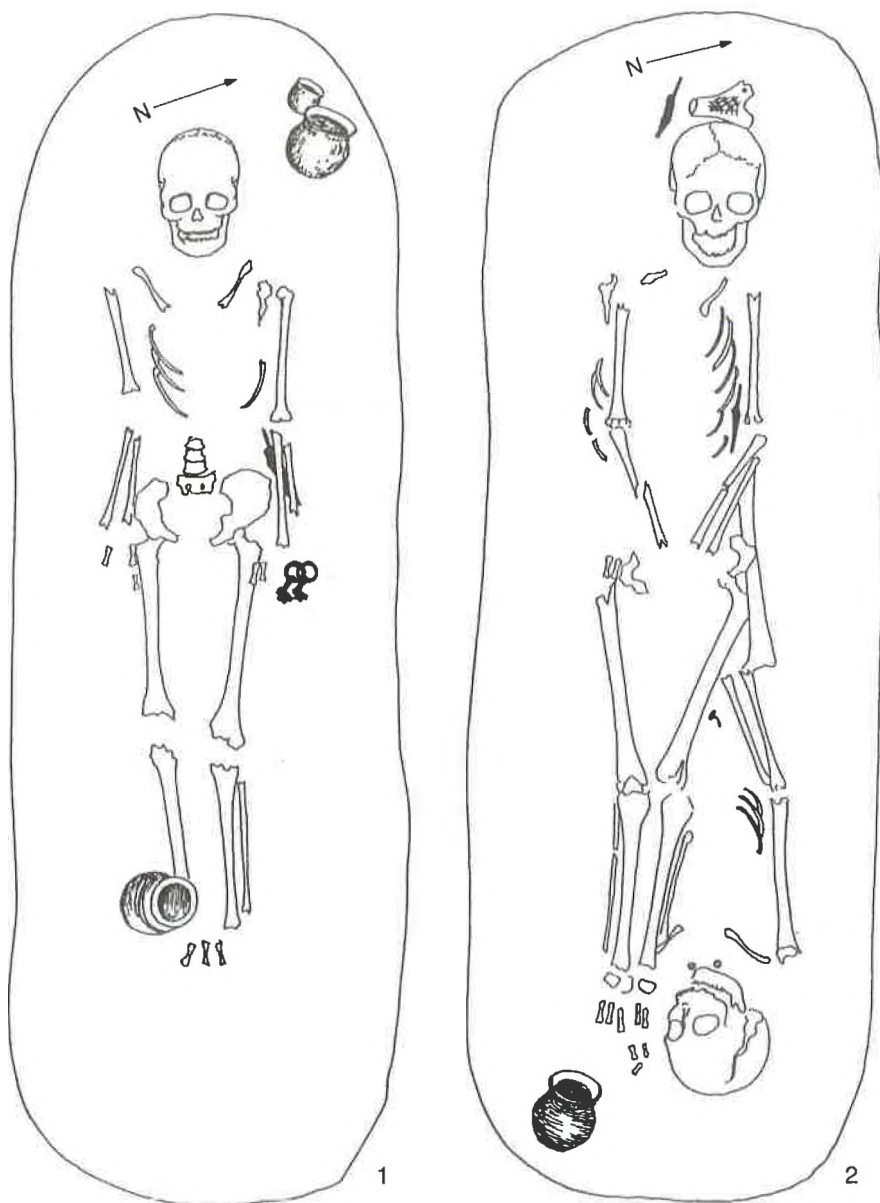
T. VIII. Nin - Ždrijac, starohrvatski grobovi 161 i 167 konjanika ratnika u zemljanim grobnim rakama s brojnim priložima.

T. VIII. Nin - Ždrijac, early Croatian graves 161 and 167 of two cavalrymen, dug in

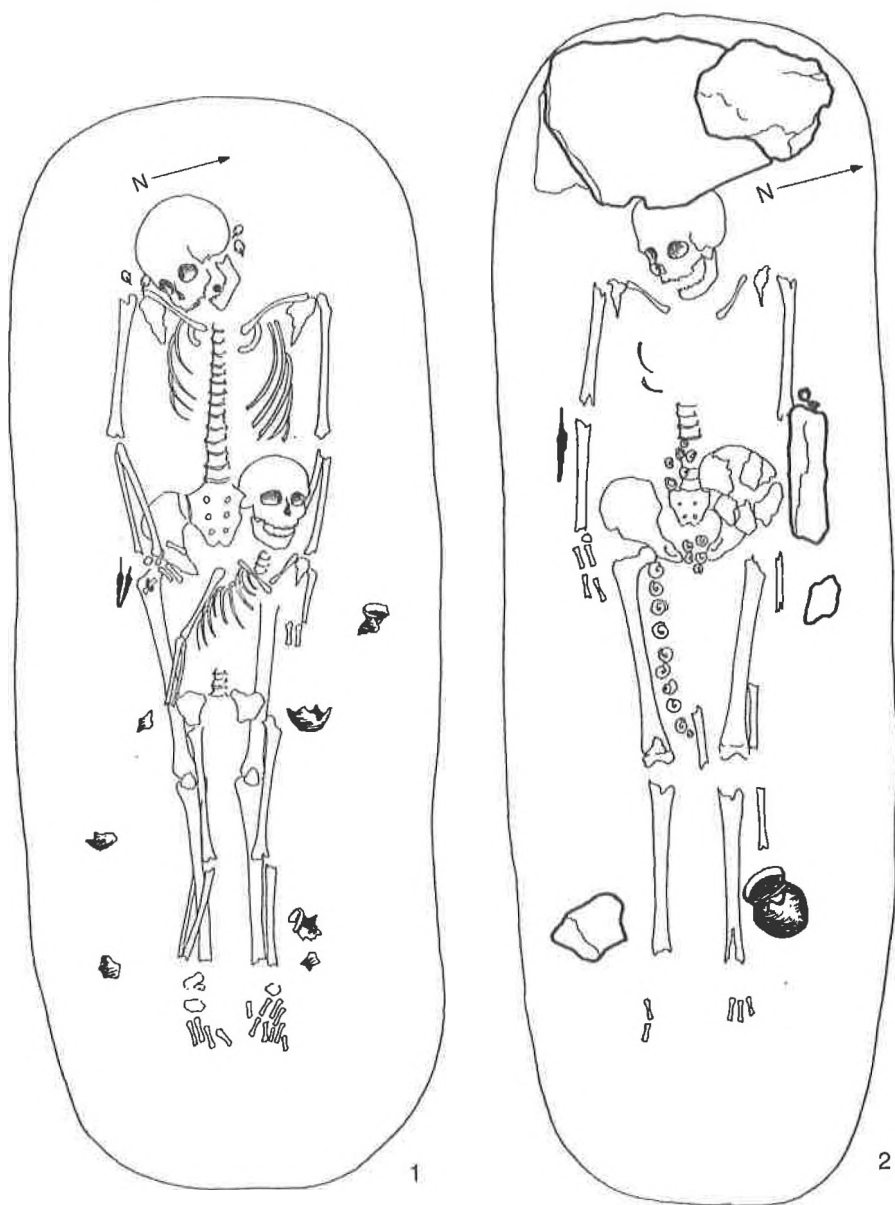
T. IX. Nin - Ždrijac, recipijent od jelenjeg paroška iz starohrvatskoga grob 161 konjanika ratnika ukrašen prizorom šamanističkog kulta.

T. IX. Nin - Ždrijac, a recipient made of an antler decorated with shamanistic ritual scene, found in an early Croatian cavalryman's burial (grave 161).

T. X. Nin - Ždrijac, starohrvatski grob 160 u zemljanoj raci s nalazom željeznih ključeva i tri zemljane posude; grob 180 (dvojni) u zemljanoj raci sa suprotnom orijentacijom i prilogom recipijenta od jelenjeg paroška.

T. X. Nin - Ždrijac, grave 160: early Croatian burial in ordinary earthen grave pit, with grave goods consisting of iron keys and three ceramic vessels; grave 180: double burial in ordinary earthen grave pit of the opposite orientation, with an

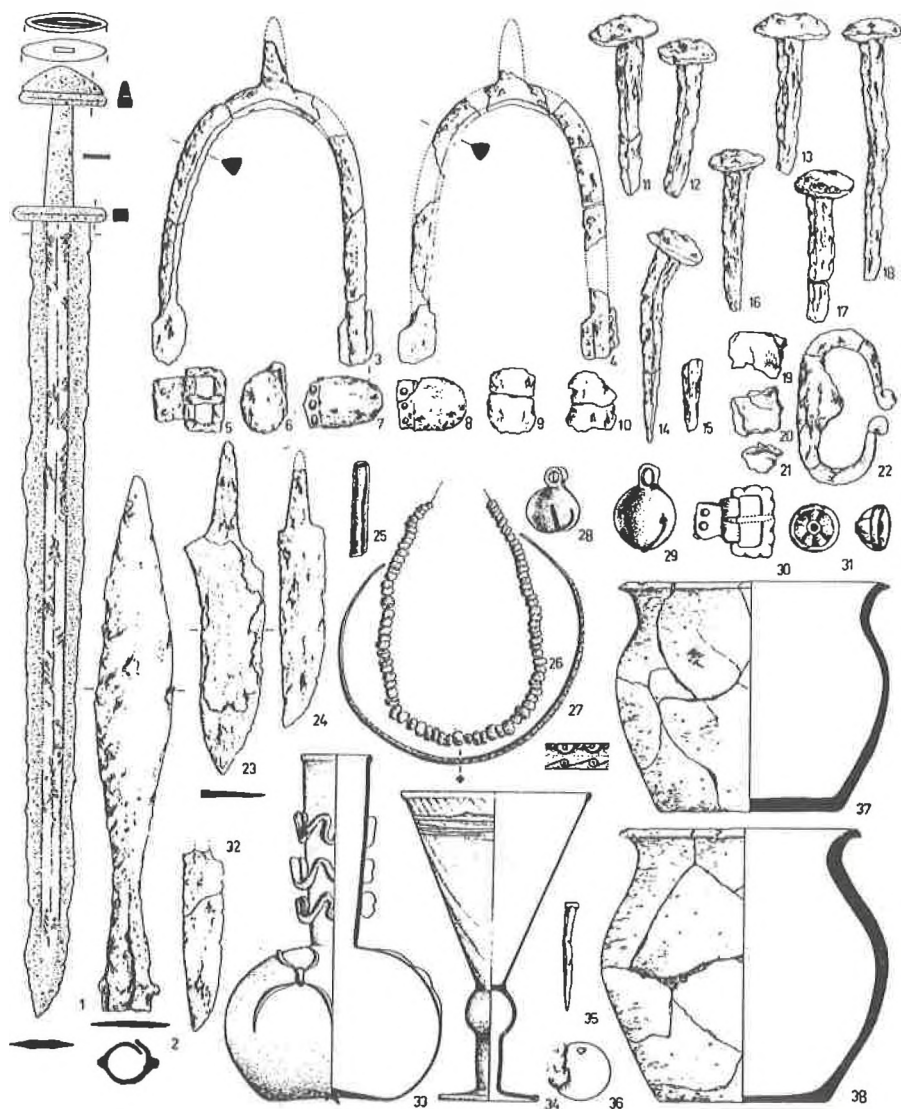
T. XI. Nin - Ždrijac, starohrvatski grob 62 u zemljanoj raci s ukopom majke i djeteta s kultno razbijenom zemljanom posudom posutom po grobnjoj raci, datiran novcem franačkog cara Lotara (840.-855.); grob 173 u zemljanoj raci s ukopom muškarca i djeteta i nalazom puževih kućica postavljenih na kostur pokojnika u kulturne svrhe.

T. XI. Nin - Ždrijac, grave 62: early Croatian burial of mother and child in ordinary earthen grave pit with shards of ritually broken ceramic vessel scattered over it, dated by coin of the Frankish emperor Lothar I (AD 840-855); grave 173: burial of a

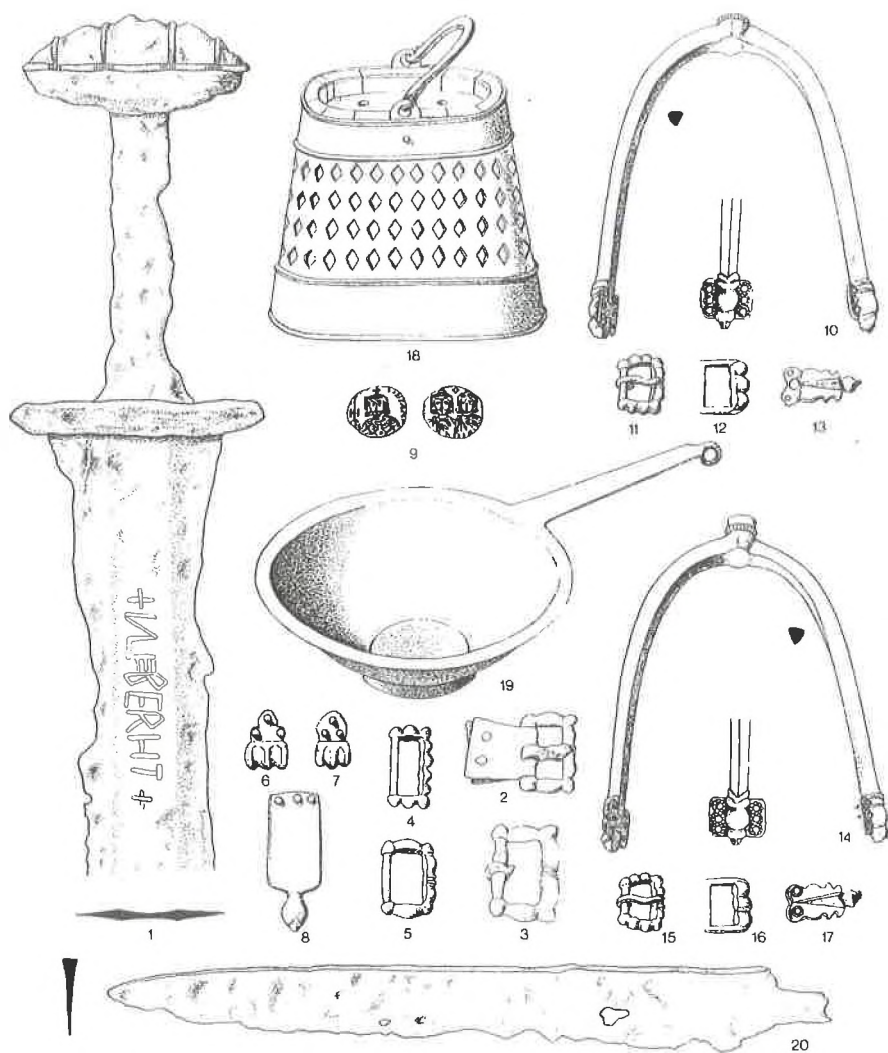
T. XII. Nin - Ždrijac, grob 322 (trojni, u drvenom lijesu) starohrvatskoga dostojanstvenika s obitelji i brojnim grobnim prilozima.

T. XII. Nin - Ždrijac, grave 322: triple burial in a wooden coffin of an early Croatian

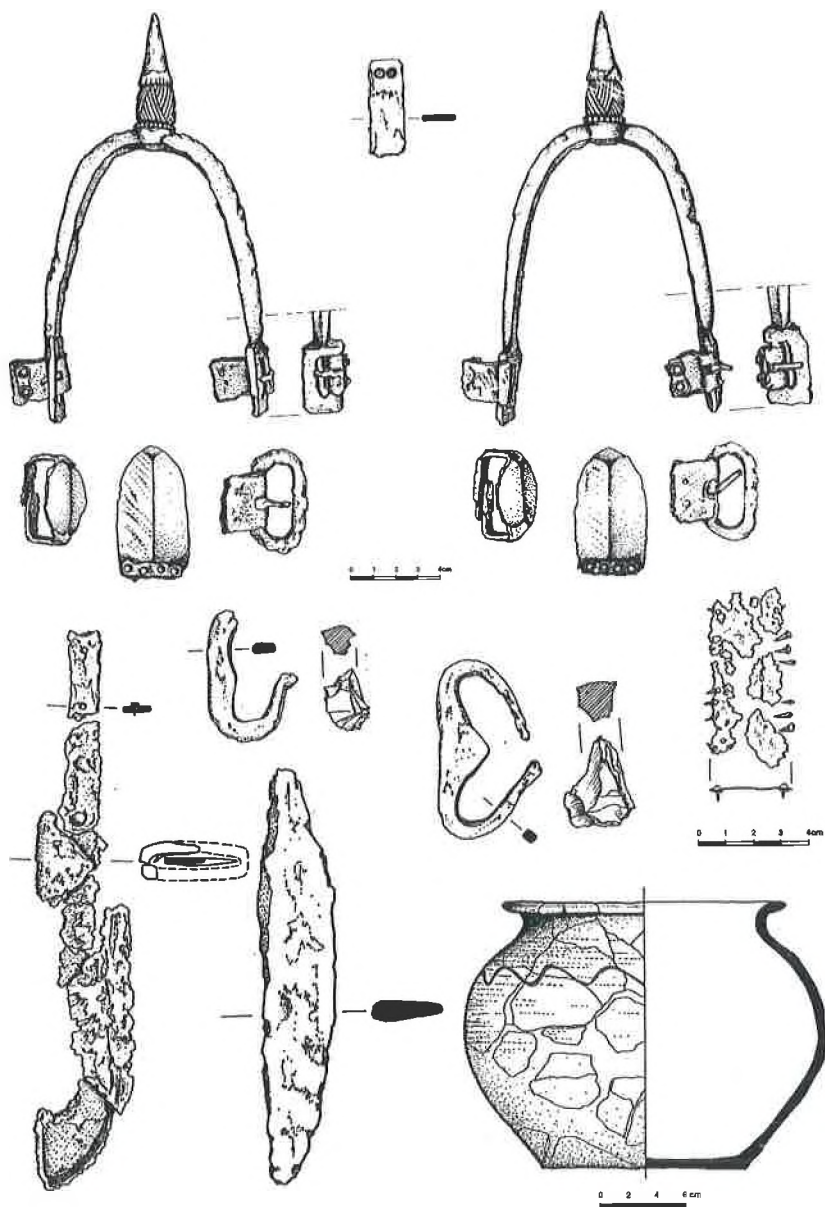
T. XIII. Nin - Ždrijac, inventar groba 322 starohrvatskog dostojanstvenika s obitelji.

T. XIII. Nin - Ždrijac, inventory of the grave 322 of an early Croatian dignitary and his family.

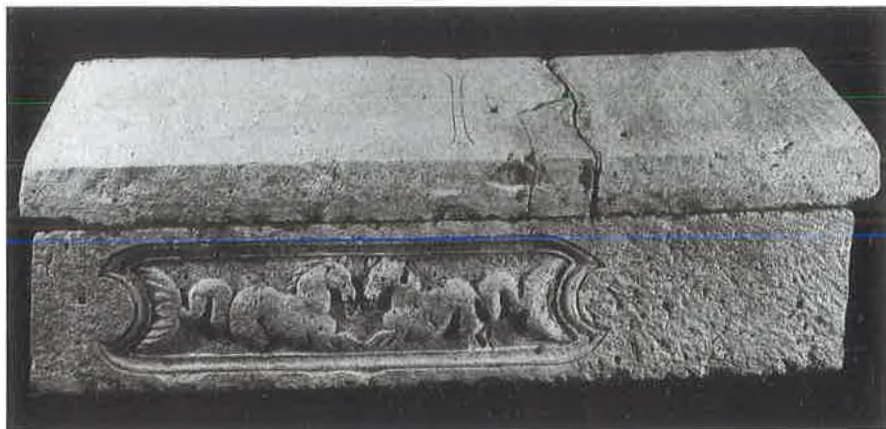
T. XIV. Biskupija - Crkvina, inventar groba starohrvatskog konjanika ratnika.

T. XIV. Biskupija - Crkvina, inventory of an early Croatian cavalryman's grave.

T. XV. Tribalj - Stranče - Gorica, inventar groba 3A starohrvatskog konjanika ratnika.

T. XV. Tribalj - Stranče - Gorica, inventory of the grave 3A of an early Croatian

1

2

T. XVIII. Kameni sarkofazi isklesani iz spolija monumentalne antičke arhitekture: Biskupija - Crkvina (1), 2. Galovac - Crkvina (2).

T. XVIII. Stone sarcophagi carved from reused pieces of monumental Roman

T. XIX. Pogled s istočne strane na dio istraženog starohrvatskog groblja na Ždrijacu u Ninu.

T. XIX. View from the east at the investigated part of the early Croatian cemetery in Nin at the site Ždrijac.

T. XX. Pogled sa zapadne strane na dio istraženog starohrvatskog groblja na Ždrijacu u Ninu.

T. XX. View from the west at the investigated part of the early Croatian cemetery in Nin, at the site Ždrijac.

1

2

T. XXI. Mravinci - Glavičine, pogled na istraženi dio starohrvatskog groblja.

T. XXI. Mravinci - Glavičine, view at the investigated part of the early Croatian cemetery (1-2).

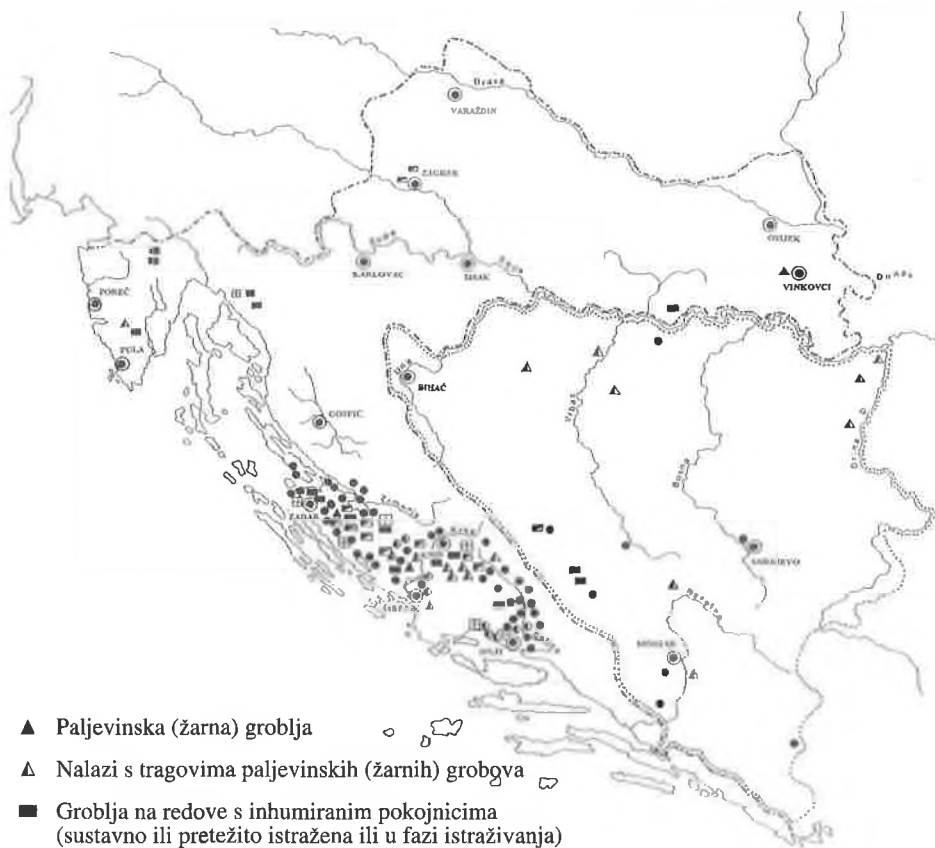
T. XXX. Nin - Ždrijac, staklene čaše iz grobova 322 i 310.

T. XXX. Nin - Ždrijac, glass beakers from graves 322 and 310.

T. XXXI. Nin - Ždrijac, brončani pozlaćeni križić (aplika) iz starohrvatskoga dječjeg groba 324.

T. XXXI. Nin - Ždrijac, gold-plated bronze cross (apliqué) from an early Croatian child burial (grave 324).

- ▲ Paljevinska (žarna) groblja
- △ Nalazi s tragovima paljevinskih (žarnih) grobova
- Groblja na redove s inhumiranim pokojnicima (sustavno ili pretežito istražena ili u fazi istraživanja)
- ▣ Djelomično istražena i pretežito uništena manja groblja
- Slučajno otkriveni, pretežito uništeni i djelomice istraženi grobovi sa sigurnim pokazateljima postojanja grobalja horizonta 7. do 9. stoljeća
- Groblja na redove s kršćanskim načinom pokapanja (okvirno 9.-10. stoljeće)
- ▤ Groblja oko crkava (9.-11. stoljeće)

Karta 1. Rasprostranjenost starohrvatskih grobalja horizonta 7. do 9. stoljeća na povijesnim prostorima Hrvata